

Naujas žvilgsnis į lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategoriją*

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

The article deals with the interrelationship between morphology and semantics as factors defining the grammatical gender of Lithuanian nouns and its syntactic manifestations. Gender, as a grammatical category, is defined in terms of inflectional paradigms and agreement features. Most Lithuanian nouns are not inflected for gender but exist in one gender form. Human nouns denoting occupations as well as agent nouns are usually inflected for gender. The gender of indeclinable nouns (usually of foreign origin) is based either on their natural gender or on convention.

Lithuanian also has nouns whose morphological and semantic gender do not coincide. In the case of human (or animate) nouns, agreement is usually determined semantically. Certain agent nouns and nouns denoting occupations allow both semantic and formal agreement.

1. Lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategorija reiškiama jų kaitybos formomis ir santykiu su derinamaisiais žodžiais (plg. Laigonaitė 1961: 122, 1965: 164; Stundžia 1979: 82, 1980: 81; Paulauskiene 1983: 174). Tai leidžia šią kategoriją nagrinėti morfologijos ir sintaksės atžvilgiais, kurie yra glaudžiai tarpusavyje susiję (plg. Stundžia 1979: 82–83).

2. Morfologiniu aspektu nagrinėjama daiktavardžių giminės kategorija toliau vadinama tiesiog morfologine giminė (plg. terminus *morfologinė vyriškoji* vs. *moteriškoji giminė*, tapatinamus su *vyriškuoju* vs. *moteriškuoju linksniavimo tipu* T. Bulyginos studijoje (1970: 28)). Morfologinė giminė apima tik linksniuojamuosius daiktavardžius, nes nelinksniuojamieji neturi morfologinių giminės kategorijos požymų (plg. Balkevičius 1976: 24).

2.1. Daiktavardžių kaitybos formos grupuojamos į dėsningai pasikartojančius rinkinius – linksniavimo paradigma. Morfologinę daiktavardžių giminę sudaro dvi tarpusavyje priešinamos linksniavimo paradigmų klasės. Jas galima pavadinti tradiciniaiški vyriškosios ir moteriškosios giminės terminais. Linksniavimo paradigma yra būtinės ir visiškai pakankamas pagrindas morfologinei daiktavardžio giminėi nustatyti.

Dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje morfologinės vyriškosios giminės yra pagal 1–5 ir 10–11 paradigma (paradigmos numeruojamos kaip *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*: Laigonaitė 1994: 69–79) linksniuojami daiktavardžiai (*langas, kelias, brolis, sunus, sodzius, dantis, vanduo* ir pan.). Pagal 6–9 ir 12 paradigma linksniuojami daiktavardžiai

* Kai kurie straipsnyje išdėstyti teiginiai buvo aptarti Lietuvių kalbos instituto Gramatikos skyriaus 2002 m. kovo 12 d. surengtame teoriniame seminare. Už pagalbą rengiant publikaciją dėkoju dr. Daivai Murmulaitytei ir dr. Ritai Miliūnaitei.

(*ranka, vyšnia, bitė, širdis, sesuo, duktė* ir pan.) yra morfoloiginės moteriškosios giminės. Daiktavardis *žmogus*, kurio vienaskaita kaitoma pagal 4 paradigmą, o daugiskaita pagal 8 paradigmą, dabartinėje lietuvių kalboje yra heterogeninis: turi vyriškosios giminės vienaskaitos formas ir moteriškosios giminės daugiskaitos formas¹. *I* linksniutės daugiskaitiniai daiktavardžiai (*durus, sultys* ir kt.) yra moteriškosios giminės ir priklauso 9 paradigmai, o priebalsinės linksniutės *pluralia tantum* gali būti tiek moteriškosios (*kepenys, smegenys, šermenys*), tiek ir vyriškosios (*ašmenys, metmenys, sēmenys*) giminės; jie priklauso 11 paradigmai.

2.2. Lietuvių kalbos gramatikos darbuose daiktus ir daiktiskai suvokiamus veiksmus ar ypatybes reiškiančių daiktavardžių giminės formaliuoju kriterijumi paprastai laikomas daiktavardžio kamienas ir kai kurių linksnių (vienaskaitos vardininko ir kilmininko) galūnės, taigi – linksniutės (Ambrazas, ed. 1997: 98; Laigonaitė 1961: 126, 1965: 167, 1976: 34, 1994: 63; Valeckienė 1967: 109–111, 1998: 234, 1999: 216; panašiai ir Otrębski 1956: 4). Plg.:

Vyriškosios giminės yra:

- a) daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę *-(i)as, -is* ar *-ys*, o kilmininko – galūnę *-(i)o*;
- b) daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę *-(i)us*, o kilmininko – galūnę *-(i)aus*;
- c) daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę *-uo*, o kilmininko – kamiengalį *-en, -n* ir galūnę *-s*;
- d) keletas daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininko galūnę *-is*, kilmininko – galūnę *-ies*, o naudininko – galūnę *-iui <...>*.

Moteriškosios giminės yra:

- a) dauguma daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininko galūnę *-(i)a*, o kilmininko – galūnę *-(i)os*;
- b) dauguma daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininko galūnę *-ė*, o kilmininko – galūnę *-ės*;
- c) daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę *-is*, kilmininko – galūnę *-ies*, o naudininko – galūnę *-iai*;
- d) keli daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę *-uo*, ir kitų linksnių kamiengalį *-er*. (Laigonaitė 1994: 63–64).

Iš pateiktos klasifikacijos matyti, kad *i* ir priebalsinės linksniuočių daiktavardžiai giminės atžvilgiu nevienalyčiai: dalis jų yra moteriškosios, kita dalis – vyriškosios giminės. Šių daiktavardžių giminei nustatyti pasitelkiamos ir kitų linksnių, visų pirma vienaskaitos naudininko, galūnės (plg. Valeckienė 1999: 217). Vis dėlto aiški dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių giminės sąsaja su jų linksniavimo paradigmomis lietuvių kalbos

¹ Senuosiuose raštuose su šio daiktavardžio daugiskaitos formomis dažnai derinami moteriškos giminės žodžiai (plg. Palionis 1967: 130).

gramatinės sandaros aprašuose, atrodo, nepakankamai išryškinta (išimtį sudaro T. Bulyginos 1970: 27 studija).

2.3. Asmenis ir kitas gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių giminėi nustatyti semantika svarbesnė negu morfologija, todėl lietuvių kalboje vyriškosios giminės laikomi ir „pavieniai daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę -a, o kilmininko – galūnę -os ir reiškiantys vyriškosios lyties asmenis: *barzylà, vaidilà, viršilà*“ bei „reti daiktavardžiai, turintys vienaskaitos vardininko galūnę -é, kilmininko – galūnę -és ir reiškiantys vyriškosios lyties asmenis, pvz.: *dailidé, dédé, tété*“ (Laigonaitė 1994: 64; panašiai – Laigonaitė 1961: 127, 1965: 168, 1976: 34–35, 1985: 82–83; Ambrazas, ed. 1997: 99).

Šių daiktavardžių semantika ir morfologinė giminė nesutampa: jų linksniavimo paraigma būdinga moteriškosios giminės daiktavardžiams, tačiau jais pavadinami vyriškosios lyties asmenys². Tokių daiktavardžių yra daugelyje pasaulio kalbų, nes tarp biologinės lyties kategorijos ir gramatinės giminės kategorijos (plg. angl. *grammatical category of gender, grammatical gender* ir *notional category of gender, notional gender*; vokiečių *Sexus, natürliches Geschlecht* ir *Genus, grammatisches Geschlecht*) nėra tiesioginio priežastinio ryšio.

Apie kitus lietuvių kalbos daiktavardžius, kurių semantinė³ ir morfologinė giminė nesutampa, žr. toliau.

2.4. Dauguma lietuvių kalbos asmenų pavadinimų pagal profesiją, veiklos pobūdį ir kt. turi vyriškosios ir moteriškosios giminės formas, pvz.: *mokytojas – mokytoja, vairuotojas – vairuotoja, valytojas – valytoja, sargas – sargé*. Jų vyriškosios giminės formos žymi vyriškosios lyties asmenis, o moteriškosios giminės formos – moteriškosios lyties asmenis. Šių daiktavardžių giminės kategorijos pobūdis lietuvių kalbos gramatikos tyrimuose aiškinamas įvairiai.

A. Laigonaitė šiuos poras sudarančius daiktavardžius laiko skirtingomis leksemomis ir nagrinėja drauge su tokiais skirtingu šaknų giminės atžvilgiu priešinamais žodžiais, kaip *tévas – motina*, bei tos pačios šaknies darybos, o ne kaitybos santykiais susijusiomis vyriškosios ir moteriškosios giminės leksemomis, kaip *uošvis – uošvienė* (1961: 123, 1985: 81, 1994: 62–63; panašiai ir Ambrazas, ed. 1997: 97). A. Paulauskiėnės studentams lituanistams skirtoje *Lietuvių kalbos morfologijoje* (1994) poras sudarančios formos taip pat laikomos atskirais žodžiais ir išryškinamas leksinis daiktavardžių giminės kategorijos pobūdis: „Asmenų pavadinimų poros rodo, kad giminė skirtumas iš prigimties yra leksinis, bet formalizuotas“ (Paulauskiėnė 1994: 160). Panaši ir A. Valeckienės nuomonė: tokie daiktavardžiai pagal vartoseną ir darybą „nėra vieno daiktavardžio kaitomos giminėmis formos, bet du atskiri vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžiai“ (Valeckienė 1998: 236). Autorės pabrėžia, kad tokie daiktavardžiai „sudaro ne gramatinę (giminę), bet darybinę „asmenų kategoriją“ (ten pat: 239). *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (1999) tokį daiktavardžių apibūdinimas nevienareikšmis: „Lietuvių kalboje yra asmenis

² J. Otrėbskis tokius daiktavardžius laikė turinčiais moteriškosios giminės formą, bet vyriškają „prigimtinę“ giminę (1956: 5).

³ Semantine giminė čia ir toliau vadinama daiktavardžiais pavadinamų asmenų ar gyvūnų lytis.

ir gyvius reiškiančių daiktavardžių <...>, kurių skirtinės [giminės] formos sudaro to paties leksinio kamieno poras“ (Valeckienė 1999: 217).

Kiek kitokia nuomonė dėl tokų vyriškosios ir moteriškosios giminės formų išdėstyta A. Paulauskienei *Lietuvių kalbos morfologijos apybraižoje* (1983). Šioje studijoje svarstoma galimybė jas laikyti dviem skirtinomis to paties žodžio formomis, „bet tada reikėtų keisti giminės apibrėžimą – reikėtų sakyti, kad negyvus daiktus reiškiantys daiktavardžiai yra vienos kurios nors giminės, o gyvus (pirmiausia asmenis) daiktus reiškiantys daiktavardžiai turi abiejų giminės formas“ (Paulauskiene 1983: 177). Autorės pabrėziamas dėsningas, nuoseklus ir reguliarus skirtinį giminės asmenų pavadinimą pagal veiklą ar užimamas pareigas santykis. Monografijoje *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos* (1989) tokie koreliuojantys moteriškosios ir vyriškosios giminės daiktavardžiai A. Paulauskienei „primena to paties žodžio formas“ (1989: 173–174).

Sprendžiant nagrinėjamų daiktavardžių giminės problemą ypač reikšminga atrodo V. Urbučio dar 1965 m. *Lietuvių kalbos gramatikoje* išdėstyta nuomonė. Daiktavardžių darybos skyriuje jie aptarti kaip pavadinimai pagal lyties skirtumą: „Abiejų giminės formas čia sudaro vieną žodį, vieną dviejų giminės formas turintį daiktavardį (substantivum mobile), plg.: *gydytojas*, -a, *isklypėlis*, -ė, *kirpėjas*, -a <...>. Apie tokį daiktavardžių moteriškosios giminės formų darybą, kaip nepriklausančią žodžių darybai, čia nekalbama“ (1965: 416–417). Šios mintys pažodžiu pakartotos ir vienatomėje akademinėje gramatikoje (Urbutis 1994: 142). Kas kita – kai kurie gyvūnų pavadinimai (*elnias* – *elnė*, *lokys* – *lokė* ir pan.). Jų vyriškosios giminės formos laikomos ir bendraisiais rūšies, ir atskirais patinų pavadinimais, t. y. savarankiškais pavadinimais pagal lyties skirtumą – galūnės -ė vediniai (Urbutis 1965: 418, 1994: 143).

Lietuvių kalbos daiktavardžių, pavadinančių asmenis pagal lyties skirtumą, giminės formos dėl jų reguliarumo ir reikšmės gali būti laikomos kaitybinėmis, o atitinkami daiktavardžiai – kaitomais giminėmis. Vyriškoji ir moteriškoji tokį daiktavardžių giminė reiškiama skirtinėmis linksniavimo paradigmomis.

3. Daiktavardžių giminės kategoriją nagrinėjant sintaksės atžvilgiu dėmesys kreipiamas į jų derinamujų žodžių formą. Su vienais daiktavardžiais derinami vyriškosios giminės būvardžiai, būdvardiškai vartojami žodžiai ir įvardžiai, su kitais – moteriškosios giminės.

Derinimas kai kuriuose dabartinės lietuvių kalbos gramatinę sandarą nagrinėjančiuose darbuose laikomas pagrindiniu, lemiamu gramatinės daiktavardžių giminės rodikliu (Bulygina 1970: 28–29; Valeckienė 1998: 232–233, 1999: 217). Būtent derinamujų žodžių formos, o ne referentų lyties pagrindu daiktavardžiai *vaidila*, *teté*, *dédé* ir pan. A. Valeckienės laikomi vyriškosios, o ne moteriškosios giminės žodžiai: „kai kurie vyriškosios giminės daiktavardžiai turi moteriškajai gimeinei būdingą kamieną, tada jų giminė apibūdina tik sintaksiškai (pvz.: *geras dédé*, *garsus vaidila*)“ (1999: 217).

3.1. Priklausomujų žodžių derinimas su daiktavardžiais esti dvejopo pobūdžio.

Vienais atvejais derinama pagal pagrindinio žodžio formą. Tai formalusis, arba tiesiog sintaksinis, derinimas (angl. *syntactic agreement*). Sintaksinio derinimo yra visi negyvus daiktus ir reiškinius ar pagal lyti neskiriamus gyvūnus žymintys daiktavardžiai.

Su asmenis ar gyvas būtybes žyminčiais daiktavardžiais priklausomieji žodžiai paprastai derinami pagal daiktavardžių referentų lyti. Tai vadinamasis semantinis derini-

mas (angl. *semantic agreement*). Semantinio derinimo daiktavardžių giminė visada atitinka giminę, nustatomą lietuvių kalbotyroje labiau įprastu būdu – tiesiogiai remiantis daiktavardžių semantika (plg. Ambrazas, ed. 1997: 97–98; Laigonaitė 1961: 122–125, 1965: 165–167, 1976: 33, 1994: 62–63; Paulauskienė 1983: 176–180, 1989: 174–175, 1994: 158–161; Valeckienė 1998: 234–236, 1999: 217). Skirtumas tas, kad derinant žodžius biologine daiktavardžio referento lytimi remiamasi ne tiesiogiai, o per sintaksius ryšius, kurių pagrindą sudaro mūsų suvokiamą ir interpretuojamą tikrovę perteikiančius semantiniai žodžiai žymimų dalykų santykiai.

3.2. Dabartinėje lietuvių kalboje yra daiktavardžių, kurių derinimo pobūdis negali būti vienareikšmiškai nustatytas. Tai daiktavardžiai, kurie turi vienos kurios nors morfologinės giminės formas, bet pagal neigiamas būdo ar išvaizdos ypatybes žymi abiejų lyčių asmenis. Priklausomujų žodžių giminė junginiuose su tokiais daiktavardžiais parenkama pagal semantiką ir vienais atvejais yra vyriškoji, o kitais – moteriškoji. G. Corbettas tokius daiktavardžius vadina *hibridiniai* (*hybrid nouns*, žr. Corbett 1991: 66t.). Jis atkreipia dėmesį, kad dažnai įvairiose pasaulio kalbose hibridiniai daiktavardžiai yra perkeltine reikšme vartojami ar tiesiog stilistiskai žymėti žodžiai (ten pat: 257–258). Lietuvių kalboje tokie yra vyriškosios morfologinės giminės daiktavardžiai *strakalas*, *makalas* ir pan. bei moteriškosios morfologinės giminės – *akiplėša*, *džūsna*, *mémé* ir kt.: *toks strakalas* ir *tokia strakalas*, *didelis akiplėša* ir *didelė akiplėša*, *visiškas mémé* ir *visiška mémé*.

Lietuvių kalbotyroje šių daiktavardžių gimelei pavadinti vartojuamas terminas *bendroji giminė* (žr. Jablonskis 1922/1957: 196; Balčikonis 1982: 17; Laigonaitė 1961: 10, 1965: 169, 1994: 64; Valeckienė 1998: 240); akademinėje rusiškoje gramatikoje jį atitinka terminas *общий род* (Laigonaitė 1985: 84), o anglųje – *common gender* (Ambrazas, ed. 1997: 101)⁴. Kai kurie autoriai verčiasi lotynišku terminu *substantiva communia* (Stundžia 1980: 85).

Terminas *bendroji giminė* ne kartą kritikuotas, siūlyta jo atsisakyti. Remtasi tuo, kad atitinkami daiktavardžiai kiekvienu konkrečiu atveju esą arba vyriškosios, arba moteriškosios giminės (Girdenis, Žulys 1973: 208); jų giminę parodanti situacija, kontekstas ir derinamieji žodžiai (Paulauskienė 1983: 181–182, 1994: 166); kai kontekstas neaiškus, *substantiva communia* lietuvių kalbos vartotojų suvokiami kaip vyriškosios giminės daiktavardžiai (Stundžia 1980: 85). J. Otrėbskio nuomone, *substantiva communia* turi vieną giminę, paprastai moteriškosios, formą, bet dvi „prigimtines“ gimes – vyriškąjį ir moteriškąjį: „w litewskim istnieją rzeczowniki, o dwu rodzajach naturalnych“ (1956: 5). A. Valeckienė *Funkcijėje lietuvių kalbos gramatikoje* tokius daiktavardžius aiškina kaip formos neutralizacijos reiškinį (1998: 240).

3.3. Dalies hibridinių daiktavardžių derinimo tipo negalima vienareikšmiškai nustatyti net ir tais konkrečiais atvejais, kai žinoma jais pavadinamą asmenų lytis. Su tokiais daiktavardžiais derinami pažyminiai gali būti vienos giminės, o predikatyvai – kitos. Substitutiniai tokiu daiktavardžių įvardžiai taip pat gali būti skirtinges giminės nei derinamieji

⁴ Šio termino vartosena lietuvių kalbotyroje nuo D. Kleino gramatikos iki mūsų dienų apžvelgta B. Stundžios (1980: 79–80).

pažyminiai. Šios rūšies hibridinių daiktavardžių pasitaiko ir dabartinėje lietuvių kalboje – tokie yra kai kurie asmenų pavadinimai pagal veiklos pobūdį ar profesiją. Pavyzdžiu, daiktavardis *modelis*, vartojamas reikšme ‘asmuo, demonstruojantis modeliuotojų sukurtus drabužius’ ir žymintis moteriškosios lyties asmenį, gali turėti ir vyriškosios, ir moteriškosios giminės derinamujų žodžių, plg.:

Geriausiai apmokamas modelis Naomi Campbell atrodė gerokai pavargusi (VDU Lietuvių kalbos tekstynas).

Šiuo atveju pažyminys su daiktavardžiu derinamas sintaksiškai, pagal formą, o predikatyas – semantiškai, pagal referento lyti. Tokie derinimo dabartinėje lietuvių kalboje atvejai dar nepakankamai ištirti.

3.4. Pagal priklausomujų žodžių derinimą skyla į dvi grupes visi – tiek linksniuojamieji, tiek ir nelinksniuojamieji – dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžiai. Pastariesiems sintaksinių ryšių raiška yra vienintelis giminės rodiklis.

Asmenis reiškiančių nelinksniuojamujų daiktavardžių giminė nustatoma semantikos pagrindu. Pavyzdžiu, su daiktavardžiu *ledi* derinami įvardžiai, būdvardžiai ir būdvardiškai vartojami žodžiai gauna moteriškosios giminės formas (*brangioji ledi*), o su daiktavardžiais *atašė*, *konferansjė* derinami žodžiai vienais atvejais gali būti vyriškosios, kitais – moteriškosios giminės (*naujasis karo atašė*, *elegantiška kultūros atašė* ir pan.).

Kitiems nelinksniuojamiesiems daiktavardžiams giminės požymis gali būti priskiriamas pagal jų reikšmės ar fonetinės išraiškos keliamas asociacijas. Pavyzdžiu, *taksi* kalbančiųjų gali būti siejamas su žodžiu *automobilis* ir laikomas vyriškosios giminės (*balta taksi*) arba su žodžiu *mašina* ir laikomas moteriškosios giminės (*balta taksi*). Kitu atveju žodis *fojė* gali būti laikomas moteriškosios giminės daiktavardžiu dėl jo baigmens panašumo į moteriškosios giminės linksniuojamujų daiktavardžių galūnę -ė (*erdvi fojė*).

Bendrinėje lietuvių kalboje nelinksniuojamujų daiktavardžių, reiškiančių daiktus ar abstrakcias sąvokas, giminė parenkama pagal kalbininkų nustatytą normą, t. y. sutartiniu pagrindu: balsius -o, -u, -i gale turintys daiktavardžiai laikomi vyriškosios giminės, pvz., *naujas manto*, *idomus interviu*, *geltonas taksi*, o balsi -ė gale turintys daiktavardžiai – moteriškosios giminės žodžiais, pvz., *nauja ateljė*, *ankšta kupė* (plg. Laigonaitė 1961: 129–130, 1965: 169, 1985: 84, 1994: 64; Ambrasas, ed. 1997: 100–101; Valeckienė 1998: 234; kitaip žr. Balkevičius 1976: 24–26).

A. Paulauskienė nelinksniuojamujų daiktavardžių giminės atskirai nenagrinėja, jos net abejojama, ar lietuvių kalboje apskritai esama nelinksniuojamujų daiktavardžių: „jeigu daiktavardis neturi linksnių galūnių, dar nereiškia, kad jis apskritai nelinksniuojamasis. Jo linksnių skirtybes rodo derinamujų žodžių galūnės“ (1989: 171); „jie turi savo nekintamą formą <...>, bet tai nereiškia, kad jie nelinksniuojamiai“ (2001: 6). Imami linksnioti tokie žodžiai gauna vienos ar kitos giminės galūnes pagal jų baigmens panašumą į linksniuojamujų daiktavardžių galūnes arba pagal reikšmę (ten pat).

Dabartinėje bendrinėje kalboje pastebimas polinkis vienodinti nelinksniuojamujų kitų kalbų kilmės daiktavardžių vartoseną: vyriškoji giminė priskiriama ne tik daiktavardžiams su žodžio galo -o, -u, -i, bet ir -ė bei -a, pvz.: *Akcentas – platus koljė*; *Pradėti*

gaminti įvairūs dražė; *Tikros damos įvaizdžiuui sukurti skirtą papuošalų kolekciją papildo ir moteriškas boa iš kailio, puoštas kristalais* (Vaskelaitė 2001: 48–50)⁵.

4. Giminės atžvilgiu lietuvių kalboje priešinami skirtingu šaknų vyriškosios ir moteriškosios giminės žodžiai *vyras – moteris, jautis – karvė, šuo – kalė* ir pan.

A. Laigonaitė tokius daiktavardžius laiko semantiniai skirtings gramatinės giminės atitikmenimis (1961: 123 ir 125). Jie sudarą reikšmines poras, tokią daiktavardžių „lyties skirtumas <...> išreikštasis ne tik morfologiškai, bet ir leksiškai“ (1976: 33, 1994: 62–63; panašiai ir Ambrazas, ed. 1997: 97). A. Paulauskienė rašo apie tokį žodžių koreliaciją giminės atžvilgiu (1989: 175, 1994: 161). Skirtingų leksinių kamienų asmenų bei gyvūnų pavadinimų, priešinamų giminės atžvilgiu, poromis tokios daiktavardžių poros vadina mos A. Valeckienės (1998: 235).

5. Tos pačios šaknies daiktavardžiai, sudarantys giminės atžvilgiu priešinamas poras, pvz.: *katė – katinas, avis – avinas; uošvis – uošvienė, Klimas – Klimienė; briedis – briedė, vilkas – vilkė* ir pan. susiję žodžiu darybos, o ne kaitybos santykiais.

Leksinės bei darybinės kategorijos nariais tokias daiktavardžių, žyminčių asmenis bei gyvūnus pagal lyti, poras laiko ir A. Valeckienė (plg. 1998: 234–236). A. Paulauskienė tokias poras taip pat laiko giminės atžvilgiu koreliuojančiomis priesaginės arba galūnių darybos ryšiu susijusiomis formomis arba žodžiais (1983: 179–180, 1989: 173 ir 175, 1994: 158–159 ir 161). A. Laigonaitės šie žodžiai vadinami vyriškosios ir moteriškosios giminės atitikmenimis (1961: 125), jų „skirtingą giminę rodo tik afiksai – galūnė, o kartais – priesaga ir galūnė“ (1976: 33, 1994: 63; plg. dar Ambrazas, ed. 1997: 97).

6. Trumpai lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategoriją galima aprašyti tokiu būdu:

Giminė yra gramatinė daiktavardžių kategorija, reiškiama skirtingomis linksniavimo paradigmomis ir santykiu su derinamaisiais žodžiais. Jos esmė gerai atskleidžia morfolonio ir sintaksinio aspektų sąveika.

Morfologiškai reiškiamą giminę turi tik linksniuojamieji lietuvių kalbos daiktavardžiai. Dauguma jų giminėmis nekaitomi, o turi vienos kurios giminės – vyriškosios arba moteriškosios – formas. Giminėmis kaitomi daugelis lietuvių kalbos asmenų pavadinimų pagal profesiją, veiklos pobūdį ir pan., pvz.: *mokytojas – mokytoja, vairuotojas – vairuotoja, valytojas – valytoja, sargas – sarge*.

Daugumos lietuvių kalbos daiktavardžių semantinė ir morfologinė giminė sutampa. Tokie asmenis ir kai kuriuos gyvūnus žymintys daiktavardžiai yra semantinio, kiti – sintaksinio derinimo tipo. Tiek nedidelės dalies asmenis žyminčių daiktavardžių semantinė ir morfologinė giminė skiriasi. Šių daiktavardžių yra trys grupės:

a) vyriškosios lyties asmenis žymintys moteriškosios morfologinės giminės daiktavardžiai (*vaidila, dédė* ir kt.) derinami pagal semantiką;

⁵ Panašiai kaip nelinksniuojamieji daiktavardžiai dabartinėje kalboje vartojami simboliniai įvairių firmų, komandų, renginių pavadinimai. Naujausi tokiių pavadinimų vartosenos stebėjimai rodo, kad būdvardiškai vartojami žodžiai su jais derinami pagal pavadinamu asmenų lyti (plg.: „*Modern Talking*“ šūkart buvo originalėsni ir Kas atsitiko toms „*Spice girls*“), pagal žinomų arba asociatyviai numanomų ju gimininių žodžių morfologinę giminę (*Atrodo, niekas nevelavo į jau burzgiantį „Neoplan“ [autobusa]; tarptautinė žiuri [komisija]*), pagal baigmens panašumą į linksniuojamų daiktavardžių galūnes („*Cosa nostra*“ turbūt niekada nebūs sunaikinta) (Vaskelaitė 2001: 46–48).

b) abiejų lyčių asmenis pagal neigiamas ypatybes pavadinantys vyriškosios (*strakalas* ir kt.) arba moteriškosios (*akiplėša*, *mém* ir kt.) morfologinės giminės daiktavardžiai taip pat derinami pagal semantiką;

c) pavieniai pagal veiklos pobūdį ar profesiją abiejų lyčių asmenis pavadinantys vyriškosios (*modelis* ir kt.), galbūt ir moteriškosios morfologinės giminės daiktavardžiai tais atvejais, kai referento lytis ir morfologinė giminė skiriasi, derinami ir pagal formą, ir pagal semantiką.

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, V., ed. 1997: *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.
- BALČIKONIS, J. 1982: Paskaitos. Lietuvių kalbos gramatika. *Rinktiniai raštai* 2, sudarė A. Pupkis, Vilnius: Mokslas, 4–140.
- BALKEVIČIUS, J. 1976: Nelinkeišiuojamųjų daiktavardžių giminė. *Mūsų kalba* 4, 22–26.
- BULYGINA, T. V. 1970: Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме). Жирмунский, В. М., Арутюнова, Н. Д., отв. ред., *Морфологическая структура слова в индоевропейских языках*, Москва: Наука, 7–70.
- CORBETT, G. 1991: *Gender*, Cambridge: University Press.
- GIRDENIS, A., ŽULYS, V. 1973: [Rec.] Lietuvių kalbos gramatika I (1965), II (1971). *Baltistica* 9 (2), 203–214.
- JABLONSKIS, J. 1901/1957: Lietuviškos kalbos gramatika. *Rinktiniai raštai* 1, sudarė J. Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 57–180.
- JABLONSKIS, J. 1922/1957: Lietuvių kalbos gramatika. *Rinktiniai raštai* 1, sudarė J. Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 181–433.
- JAUNIUS [Явнишъ], K. 1908–1916: *Грамматика литовского языка*. Литовский оригинал и русский переводъ, Петроградъ: Типография Императорской Академии Наукъ.
- LAIGONAITĖ, A. 1961: Daiktavardžių giminės ir skaičiaus kategorija. Kazlauskas, J., Laigonaitė, A., Urbutis, V., red., *Dabartine lietuvių kalba*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 122–147.
- LAIGONAITĖ, A. 1965: Daiktavardis. Ulvydas, K., red., *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Fonetika ir morfologija (daiktavardis, būvardis, skaitvardis, įvardis), Vilnius: Mintis, 161–251.
- LAIGONAITĖ, A. 1976: Daiktavardis. Jakaitienė, E., Laigonaitė, A., Paulauskienė, A.: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslas.
- LAIGONAITĖ, A. 1985: Имя существительное. Ambrasas, V., red., *Грамматика литовского языка*, Вильнюс: Мокслас, 77–112.
- LAIGONAITĖ, A. 1994: Daiktavardis. Ambrasas, V., red., *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 60–86.
- OTRĘBSKI, J. 1956: *Gramatyka języka litewskiego* 3. Nauka o formach, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- PALIONIS, J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- PAULAUŠKIENĖ, A. 1983: *Lietuvių kalbos morfoložijos apybraiža*, Kaunas: Šviesa.
- PAULAUŠKIENĖ, A. 1989: *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*, Vilnius: Mokslas.
- PAULAUŠKIENĖ, A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija*. Paskaitos lituanistams, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- PAULAUŠKIENĖ, A. 2001: Apie „nelinksnuojamųjų“ daiktavardžių giminę. *Gimtoji kalba* 5, 5–6.
- STUNDŽIA, B. 1979: Giminės kategorija lietuvių kalbos gramatinėje sandaroje. Labutis, V., Sudavičienė, L., Zinkevičius, Z., red, *Aktualiosios kalbotyros problemos*. Mokslinės konferencijos pakvietimas-programa ir tezės, Vilnius: Vilniaus V. Kapsuko universiteto rotaprintas, 80–83.

- STUNDŽIA, B. 1980: Vadinamosios bendrosios giminės vieta lietuvių kalbos morfologinėje sistemoje. Eksperimentinis tyrinėjimas. *Kalbotra* 31 (1), 79–87.
- URBUTIS, V. 1965: Daiktavardžių daryba. Ulvydas, K., red., *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Fonetika ir morfologija (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis), Vilnius: Mintis, 251–473.
- URBUTIS, V. 1994: Daiktavardžių daryba. Ambrasas, V., red., *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 86–167.
- VALECKIENĖ, A. 1967: Kitų kalbų kilmės žodžiai lietuvių kalbos morfologinėje sistemoje. Ambrasas, V., red., *Lietuvių kalba tarybiniais metais*, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 108–128.
- VALECKIENĖ, A. 1984: *Lietuvių kalbos gramatinė sistema. Giminės kategorija*, Vilnius: Mokslas.
- VALECKIENĖ, A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- VALECKIENĖ, A. 1999: Giminė. Morkūnas, K., Ambrasas, V., red., sud., *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 216–218.
- VASKELAITĖ, R. 2001: Nelietuviškų nekaitomų žodžių sintaksiniai vaidmenys, *Kalbos kultūra* 74, 43–52.

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, 2055 Vilnius, Lietuva
arturas.judzentis@lki.lt

Gauta 2002 04 05